

ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ОБСТАВИНИ ДРУГОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ УНР 1921 РОКУ

(доповідь на науково-практичній конференції
19 листопада 2011 року, с.Базар)

Сергій ЛИТВИН,
*доктор історичних наук, професор,
головний редактор журналу «Воєнна історія»*

У результаті несприятливих зовнішніх обставин та воєнної поразки від набагато сильнішого ворога Уряд і Армія Української Народної Республіки з листопада 1920 року опинилися в еміграції, перейшовши на адміністративну територію Польщі, де армію розбріли та інтернували. Цей період існування армії УНР обділений увагою історіографії і належить до числа маловивчених та маловідомих широкому загалу. Перева-

жає думка, що Армія УНР припинила своє існування восени 1920 року.

Проте історіографічні та архівні джерела дають підстави стверджувати, що після відступу Армії УНР за кордон, в умовах інтернування її боротьба фактично не припинялася. Вона тривала від початку інтернування (кінець листопада 1920 р.) і до ліквідації таборів (влітку 1924 р.), що тільки тоді означало припинення існування

армії УНР як згуртованої збройної сили. Ця боротьба стала свідченням потенціалу нації, проявом її прагнення до незалежності, до розбудови свого власного державного життя.

С. Петлюра у листі від 28 листопада 1920 року до А. Лівницького оцінював перехід до стану інтернування «не як ліквідацію нашої державності, не ліквідацію наших державних зусиль, а як ліквідацію однієї з мілітарних спроб боротьби з окупантською владою України» [15, 393]. Пізніше він напише: «Наша боротьба не закінчилася відступом Уряду та Армії поза межі батьківщини. Те становище, в якому ми перебуваємо, можна схарактеризувати так: під натиском переважаючих сил ворога та з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію, ми відійшли на другу лінію наших бойових позицій, де й проводимо підготовчу працю для досягнення чергової мети нашої боротьби. Ми уважаємо себе ні морально, ні ідейно не розбитими. Поки зберігається в нас ця відпорна сила, поки ми плачемо її і дбаємо про її розвиток, доти ми уявляємо собою для ворога потенціальну небезпеку, яка може статись для нього кожного часу і цілком реальною» [15, 347].

При відступі з України С. Петлюра вимагав від політичного і військового керівництва УНР вжити всіх заходів, щоб зберегти армію, щоб відступ не призвів до поширення анархії і розбрату в її лавах. Вже 23 листопада 1920 року він наказував військовому міністрові «ні одної частини, підлеглої Військовому Міністерству, не розпускати. Вони повинні розташуватись на загальних умовах інтернування в цілях організації підготовчої праці для повернення на Україну» [28].

У листі до заступника голови дипломатичної місії у Варшаві Л. Михайлова від 3 грудня 1920 року С. Петлюра і А. Лівницький звертали увагу, щоб місія домагалась від польського уряду збереження Української Армії, яка, не втративши своєї єдності і боєздатності, перейшла кордон у добромu моральному стані. Зокрема, підкреслювало-

ся: «Уряд УНР має право вимагати від Уряду Польської Річі Посполитої за союзна поміч, виявлену Польщі в скрутний мент боротьби проти спільного ворога, певних компенсацій як матеріальних, так і моральних за недодержанням тих умов, які були в свій час заключені поміж двома союзними Урядами. Уряд УНР, його апарати і військо, хоч і в змінених обставинах, не підлягають і не можуть підлягати ліквідації, бо в протилежному разі допущена була би явна несправедливість і насильство над правно-державною організацією Українського народу, який в невимовно тяжких услів'ях дав послугу як Річі Посполитій, так і цілому європейському світові своєю неустанною боротьбою проти соціально-економічної анархії та безладдя правового, що нав'язують цілому світові большевики» [14, 321].

Інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 року було внормовано правове становище армії УНР, відповідно до якої вона трактувалася як дружня та союзна, і мала би розташуватись у порозумінні з Головною Командою Військ УНР. Інструкція також зобов'язувала польську адміністрацію забезпечити відповідні умови перебування інтернованих у таборах: організувати харчування та медичне обслуговування, підготувати необхідну кількість бараків [22].

У листі до Голови Ради Міністрів від 7 грудня 1920 року Петлюра наголошував, що «ми повинні вжити всіх заходів, аби зберегти єдність нашої армії, підтримати її фізично і морально здоровою, повинні зберегти для майбутньої державної праці кожного урядовця, рівно ж повинні опікуватись кожним громадянином, що під тиском ворога залишив рідну землю. Це наш моральний обов'язок. Цього вимагає від нас державне розуміння наших завдань. При поверненні на батьківщину збережене військо буде являти собою кадри майбутньої нашої армії; урядовий апарат буде готовий і зможе одразу стати до праці, а громадяни повернуться переконаними, що Уряд не покинув в тяж-

кій недоли, допоміг їм, і це зміцнить їх готовність допомогти і Уряду, коли настане час активної державної праці на Україні» [14, 323–324].

За домовленістю з польськими урядовими колами армія УНР була розміщена в шести таборах: Олександрові Куявському (4-та Київська і 6-та Січова стрілецька дивізії), Вадовицях (1-ша Запорізька стрілецька і Окрема кінна дивізія), Петрокові (Кулеметна дивізія і Штаб Дієвої Армії), Щепіорно (Каліш) – (2-га Волинська і 3-тя Залізна дивізія), Ланцуті (Окремий корпус кордонної охорони і 5-та Херсонська стрілецька дивізія), Ченстохові – (урядовці та армійський шпиталь). Крім цього, у м. Ченстохові на цивільному становищі розміщувались урядовці і старшини Військового міністерства і Генерального штабу Армії УНР.

Уряд УНР та Головний Отаман зі своєю військовою та цивільною канцелярією розмістились у Тарнові в готелі «Брістоль». Там же відбувалися засідання Уряду й Ради Республіки. Лише у 1922 року для Уряду було виділено будинок у міському парку. Пізніше для розміщення інтернованих відвели ще два табори – у Стржалкові і в Ченстохові. У Вадовицькому таборі продовжила свою працю Спільна Юнацька школа, готуючи кадри українських старшин. Т. Гунчак підраховує, що на 20 січня 1921 року в таборах Польщі нараховувалося 17464 старшин і козаків Української Армії [20, 421–427]. Пізніше чисельність інтернованих в польських таборах зростала і на кінець 1921 року сягала близько 30 тис. осіб. Всього ж українська політична еміграція на той час, як значиться в «Енциклопедії Українознавства» В. Кубійовича, нараховувала понад 100 тис. осіб [11, 572].

Через обмеження польською владою постачання українського вояцтва продуктами харчування, вугіллям для опалення бараків, брак достатньої кількості одягу і взуття побутові і моральні умови перебування інтернованих в таборах були надто важкими. Дошкуляла матеріальна скрута, безробіття,

брак знання чужини, мови, довколишнього середовища.

Ці обставини погіршувалися неприхильністю, недоброзичливістю, навіть подекуди – ворожим ставленням до інтернованих табірної польської адміністрації, в якій панувало образливе поводження з українцями польських солдатів та офіцерів, втручання польських комендантів у внутрішнє життя українського вояцтва.

С. Петлюра головною умовою підтримання бойового духу в Армії вбачав тісний зв'язок між відділами Армії і Державним центром УНР і вимагав від Уряду УНР зробити «все, що він тільки в змозі зробити, пам'ятаючи, що це справа першочергової ваги і що наш моральний і державний обов'язок дати війську останню копію державних ресурсів... Інтерновані козаки та старшини повинні бути забезпечені з боку харчового якнайкраще, щоб вони не були знесилені... і щоб все, що Уряд може зробити для полегшення їх долі, щоб все це було змобілізоване і витрачене на цих лицарів і мучеників нашої нації... Програму заходів уряду щодо війська прошу невідкладно мені представити і утворити поміж собою спеціальний апарат для неуклінного і постійного контролю над цією справою» [29].

На той час Петлюра проводить велику практичну роботу щодо зміцнення армії. 31 січня 1921 року в наказі ГКВ УНР (Ч. 4) він оприлюднив текст закону «Про вище військове управління в УНР» від 12 листопада 1920 року [25]. До процесу розбудови Збройних Сил УНР залучено кращі фахові сили Армії. Наказом від 10 лютого 1921 року (Ч. 7) Петлюра затвердив Вищу Військову Раду (ВВР) у складі генерал-поручника М. Юнаківа (голова), членів Ради: генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка, генерал-полковника С. Дельвіга, генерал-хорунжого В. Сальського і генерал-хорунжого В. Сінклера.

16 лютого від Дієвої армії до складу ВВР були обрані командуючий 3-ю Залізною стрілецькою дивізією, генштабу генерал-

хорунжий О. Удовиченко і командуючий 4-ю Київською стрілецькою дивізією, генерал-хорунжий Ю. Тютюнник. Від уряду УНР у засіданнях ВВР брали участь міністр внутрішніх справ Саліковський, міністр шляхів С. Тимошенко і міністр без теки В. Прокопович. У березні до складу Ради було введено генштабу генерал-поручника О. Галкіна, міністрів М. Ковалевського і М. Білинського. У різні часи в роботі ВВР брали участь генерали І. Омелянович-Павленко, О. Загородський, М. Безручко і С. Дядюша, Г. Базильський та ін.

29 квітня 1921 року ВВР ухвалила в новій редакції «Закон про вище військово-управління в УНР», затверджений С. Петлюрою 27 травня 1921 року, згідно з яким шляхом підпорядкування всіх вищих військових посадових осіб Військовому міністрові, створювався єдиний центр військового управління на чолі з Військовим міністром. ВВР опрацювала нормативні положення, які регламентували внутрішню структуру Армії УНР. Ці положення були зведені у двох таємних наказах (№ 59 і № 60) Головної Команди Військ УНР від 10 і 13 жовтня 1921 року.

Осердя армії становили шість стрілецьких (піших) і одна кінна дивізії трьохбригадного складу: 1-ша Запорізька, 2-га Волинська, 3-тя Залізна, 4-та Київська, 5-та Херсонська, 6-та Січова і Окрема кінна дивізії. Після проведення мобілізації кожна з цих дивізій мала бути розгорнута в корпус трьохдивізійного складу. В армії УНР існували також окремі військові відділи та інституції: Окремий корпус кордонної охорони на чолі з генерал-хорунжим О. Пилькевичем, Державна Спільна Юнацька Школа на чолі з генерал-хорунжим М. Шаповалом, відділ Охорони Головного Отамана Військ УНР на чолі з сотником М. Чеботарьовим, Могилівська бригада кордонної охорони, відділи жандармерії і тилової комендатури, Окрема залізнична сотня, авізагін, команди панцерних потягів «Кармелюк», «Запорожець», «Чорноморець» та ін.

Незважаючи на зменшення чисельності армії УНР (за І. Срібняком, на червень 1921 р. – 13896 осіб, з яких старшин і військових урядовців – 3691, козаків – 10205 осіб [18, 34]), вона продовжувала залишатися реальною військовою силою, яка могла б стати надійним підґрунтям для розгортання армії на теренах України після проведення мобілізації.

Великої уваги потребувала фахова освіта старшинського корпусу військ УНР. Це завдання почасти виконувала Кам'янецька Піхотна Юнацька Школа, яка наказом Головної Команди Військ УНР від 27 липня 1921 року (Ч. 42) була перейменована в Державну Спільну Юнацьку Школу. Вона готувала молодих старшин усіх родів зброї. Юнаки, які успішно закінчували курс навчання, наказом Головної Команди іменувалися першим старшинським рангом Української Армії – хорунжого. Підготовку старшин здійснювали також Дивізійні Юнацькі Школи, Військова Електротехнічна школа Армії УНР, повторні старшинські курси та ін. У червні 1921 року у Ланцуті був заснований Український Народний Університет, а з липня – при ньому відкритий військовий факультет, роботою якого керував генерал-поручник І. Мартишок, а почесним деканом був генерал-поручник М. Юнаків.

Проте нагальною потребою було заснування інших військових закладів, зокрема, для підготовки старшин Генерального штабу Армії УНР. У лютому 1921 року ВВР запропонувала розпочати підготовку майбутніх слухачів до Української Військової академії. Але брак коштів не дав змоги відкрити академію, тому було організовано лише роботу курсів штабних старшин. У травні 1921 року Симон Петлюра затвердив Положення про «Скорочені курси підготовки штабних старшин для праці в оперативних штабах Армії УНР».

О. Доценко згадував, що Петлюра наполягав на виданні спеціальної військової газети «в цілях інформації нашого вояцтва й установлення серед нього єдиної думки й

одної волі, спрямованої до одної мети – повернення на Україну в цілях відновлення української державності» [10, 31].

З огляду на труднощі у справі забезпечення амуніцією, Петлюра ставить проблему, щоб за будь-яку ціну надати армії зброю і набої. У листі голові дипломатичної місії у Польщі Леоніду Михайливі від 12 липня 1921 року він писав: «В першу чергу нам потрібна певна кількість амуніції, згідно з програмою наших намічених планів. Скажемо, на армію в 100.000–150.000 чол. потрібно 100.000–150.000 рушниць (певної системи), інших родів зброї – як кулемети, гармати тощо і одночасно треба мати запас набоїв на кожну рушницю в певній кількості, рівно ж як і на інші роди зброї. В міру успіху нашої боротьби це число треба подвоїти, або ж потроїти» [34].

Водночас з турботою про збереження і зміцнення армії С. Петлюра надавав уваги підтримці партизансько-повстанського руху в Україні. Проте маємо обмаль документів, які б підтверджували безпосереднє керування з боку Петлюри заходами з підготовки повстання. Це пояснюється значною конспіративністю цієї справи. Про це свідчить вимога, викладена у листі С. Петлюри до Міністра закордонних справ УНР А. Ніковського від 27 квітня 1921 року: «Про повстанчеські моменти Ви нічого не говоріть і про це ні письменно, ні словесно ніде не піднімайте справи – це моє діло, і я залагоджую його іншим шляхом» [14, 423]. В іншому листі Петлюри до Міністра закордонних справ від 18 липня 1921 року з приводу огляду стратегічної ситуації перед східним кордоном Польщі він наголошує: «Прошу мати на увазі, що дані, уміщені в звіті, – цілком правдиві і перевірені. Посли наші не повинні знати, що це – дані Партизанського Штабу. Ви повинні пояснити, що дані походять з джерел Українського Генерального Штабу» [14, 460].

Підготовка до розгортання повстансько-партизанського руху розпочалася ще до відходу армії УНР у листопаді 1920 року

за Збруч. З особливими дорученнями Головного Отамана в більшовицькому тилу «були залишені старшини й козаки, а також окремі військові відділи для організації... активних партизанських виступів» [30]. Зокрема, у листопаді 1920 року Головний Отаман наказом (Ч. 2/1201) зобов'язував підполковника Ківерчука «сформувавши партизанський отряд із охочих старшин та козаків, вирушити в тили ворога і взятись за широку партизанську діяльність під прапором Української Народньої Республіки. Ви уповноважуєтесь мною для організації згаданої роботи головним чином на території Київщини, але в разі потреби, Ви маєте право поширити свою діяльність і на терени сусідніх земель» [16, 369].

За наказами Петлюри з таборів інтернованих у різні губернії України із спеціальними завданнями відряджались старшини УНР, емісари-маршрутники з літературою, часописами, газетами, листівками. В документах радянських спецслужб наводяться такі дані: «Тільки за 1921 р. за завданням польської розвідки ППШ направив на територію республіки близько 900 шпигунів, емісарів, ватажків петлюрівського підпілля, десятки озброєних загонів, які сприяли пожвавленого політичного бандитизму на Україні в 1921–1922 рр. Одночасно в Румунії функціонував так званий штаб південної групи військ УНР, який у 1921 р. перекинув на Україну понад 150 петлюрівських емісарів» [17, 238].

Навесні 1921 року на теренах Волині та Поділля почали творитися повстанські відділи. 16 березня в місті Острог був створений «Головний Український Народний Повстанський Комітет Волині і Поділля» під головуванням П. Павлюка.

Для координації повстансько-партизанського руху на початку грудня 1920 року наказом № 73 по Головній Управі Генерального штабу армії УНР (наказ віднайдено у фонді цієї управи ЦДАВО України) було створено Відділ повстанських організацій на чолі з генштабу підполковником В. Зеє-

горшем у складі 5 осіб [21]. Проте Відділ повстанських організацій уже не відповідав рівневі завдань повстансько-партизанського руху. Тому на засіданні Ради Народних Міністрів 21 січня 1921 року у Тарнові під головуванням С. Петлюри за участю уряду УНР, представників вищого командного складу армії і Генерального Штабу Петлюра порушив питання «про необхідність всебічної роботи Уряду у справі організації повстання в Україні проти московської окупаційної влади». Ухвалили рішення «робити ставку на сили нації», а для безпосереднього керування партизанським рухом «створити окрему таємну установу» і «спеціальний фонд для потреб підтримки партизанско-повстанського руху в Україні» [3].

Згідно з даним рішенням уряду при Головній Команді Військ УНР 23 лютого 1921 року наказом Головного Отамана був сформований спеціальний орган – Партизансько-Повстанський Штаб (ППШ). Штаб мав вирішувати всі питання, пов'язані зі збройною протидією більшовицькій владі та впровадженням у життя широкої системи організації майбутнього загального збройного повстання для повалення радянської влади в Україні. Крім того, керівництво ППШ готувало збройні формування армії УНР до переходу через польсько-радянський кордон.

Очолив ППШ досвідчений фахівець партизанської боротьби, генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, що був одним із героїв першого Зимового походу і мав значний вплив серед повстанців на Україні.

Спочатку ППШ дислокувався на території Польщі у Тарнові. Енергійну діяльність щодо підбору кадрів, створення структури Штабу розгорнув досвідчений генштабіст Ю. Отмарштайн. 22 червня 1921 року апарат ППШ переїхав до Львова, що диктувалося збільшенням обсягів його роботи і необхідністю наближення до теренів України. Структурно ППШ складався з відділів: оперативного (на чолі з полковником Ю. Отмарштайном), організаційного (полковник Л. Ступниць-

кий), розвідувального (полковник О. Кузьминський), адміністративно-політичного (полковник Добротворський).

Створення ППШ було здійснено зі згоди Начальника Польської держави Ю. Пілсудського і за безпосередньої участі польського Генштабу. Як стверджує В. Верига, польська сторона взяла на себе зобов'язання створити умови для переїзду і розміщення ППШ у Львові, дозволила використовувати інтернованих українських старшин і козаків як посланців в Україну, а також звільнити з таборів 2 тис. українських вояків та забезпечити їх необхідною амуніцією для походу на Україну і підняття широкомасштабного антибільшовицького повстання [8, 22].

Але на перешкоді були вимоги Москви до Польщі дотримуватися умов Ризького договору, яким заборонялося існування антирадянських збройних угруповань на території Польщі, і згідно з яким до 1 травня 1921 року уряд УНР і Рада Республіки мали бути усунуті за її межі. В меморандумі у справі унормування польсько-українських стосунків в зв'язку з ратифікацією Ризького мирного договору міністерство закордонних справ УНР зазначало, що «на території Польщі є: Рада Республіки, що складається з 65 послів; парламентарний уряд, що спирається на Раду Республіки і налічує 14 міністерств, персональні урядовці, яких вкупі становлять 1697 чоловік; апарат закордонної політики і пропаганди, котрий складається з міністерства закордонних справ, а також 15 чинних посольств і місій по всіх майже європейських державах; військо, що налічує 3530 старшин і 11500 вояків» [37].

Отже, уряд УНР і всі його установи відтоді втратили свій офіційний статус і право легального існування на території Польщі, тобто продовжували свою діяльність нелегально. Поляки фактично відмежувались від відкритої підтримки українських повстанців на своїй території, боячись спричинити цим нову польсько-радянську війну.

Командування українського табору Лібреці (ЧСР), 1921 р. В центрі (в шкірянці) Юрій Отмарштайн – полковник Армії УНР, начальник штабу Повстанської армії у Другому Зимовому поході. Фото: ЦДКФФА України імені Пшеничного

Офіційна Варшава опинилася у вельми незручній ситуації. Поляки не хотіли іти на повний розрив союзницьких стосунків з українцями, оскільки існування УНР як буфера з Росією для Польщі залишалось життєво важливим питанням. З цих міркувань польські військові власті, які допускали можливість нового антибільшовицького походу, сприяли здійсненню планів українського керівництва.

Уряд УСРР засипав польську сторону численними нотами протесту, звинувачуючи її в порушенні умов Ризького договору. Але, оскільки ці ноти не давали практично ніякого ефекту, Москва вирішила підірвати військові приготування українців зсередини. Для цього у липні 1921 року до місць інтернування військовополонених у Польщі було скеровано репатріаційну комісію УСРР та РСФРР. Її головним завданням стала деморалізація частин Армії УНР, схилення їх

до повернення в радянську Україну. По-ставлена мета була частково досягнута через жахливі умови утримання вояків у таборах. Колишніх вояків української армії, які піддалися на провокації, невдовзі ув'язнили і знищили в таборах і тюрмах.

З весни 1921 року на кордоні під виглядом лісозаготівельних робіт концентрувалися українські частини. Петлюра у листі від 25 травня 1921 року до міністра закордонних справ А. Ніковського писав: «Прошу, П. Міністре, мати на увазі, що організація робіт на Волині (куди б могли організованими партіями прибувати наші інтерновані з таборів) відповідала б нашим інтересам, особливо, коли взяти на увагу можливість повстанських акцій на півдні України...» [16, 497].

Підготовка військових частин Армії УНР здійснювалася також у Румунії, де в спеціальних таборах під контролем і за під-

тримки королівського генштабу проводилися навчання українських збройних формувань тактики партизанської війни. Петлюра вважав можливим, «аби частину наших людей поодинокі, неофіційним шляхом переправляти з Болгарії, а, коли можна, то і з Сербії до Румунії, в наші табори», — про що писав у листі В. Кедровському від 2 вересня 1921 року [16, 503].

Керівництво ППШ у тісному контакті з польським Генштабом розробляло детальні плани всеукраїнського повстання. Головними діючими силами повстання мали бути частини армії УНР, що прийдуть із-за кордону. Дії цих частин, що становитимуть 1-шу регулярну армію УНР, повинні були підтримати повстанські формування. З них належало сформувати Окрему 2-гу повстанську армію, яка мала складатися з повстанських дивізій. Структурно повстанські сили були поділені на 5 груп, котрі, з свого боку, поділялися на райони.

12 березня 1921 року наказом (Ч. 1) Головної Команди Військ УНР за підписом С. Петлюри розповсюджено звернення «До населення України». В ньому, зокрема, говорилось: «Готуймося до останнього рішучого бою. Мусимо стати як один до нього.

Мусимо стати до бою організовано, скувавши себе залізною дисципліною... Коли вся підготовча праця кінчиться, виданий буде наказ про повстання, де буде сказано, що й кому треба робити, а поки що готуйтеся до бою. Ні одного неорганізованого вибуху. Чекайте наказу» [14, 400–401].

Тут варто наголосити на масштабності повстансько-підпільного руху на Україні. Комуністична історіографія замовчувала її кількісні показники, називаючи повстанський рух не інакше, як політичним бандитизмом, а збройні формування — «куркульськими бандами», а то й просто «мізерними шайками озброєних бандитів». За свідченнями ж самих учасників повстанського руху у різні періоди 1921 року в повстанських формуваннях нараховувалось від 15 до 30 тис. чоловік. У матеріалах однієї з чекістських організацій є свідчення, що «загальна кількість бандитів у 1921 р. досягла 40 тис. чоловік» [2]. Приблизно такі ж дані наводять і сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники.

Максимальне піднесення партизансько-повстанський рух мав на півночі Поділля, на Волині та Київщині. Саме на ці регіони скеровувалась головна увага ППШ. Сюди

Начальник Польської держави Юзеф Пілсудський оглядає 3-ю Залізну дивізію Армії УНР. Каліш (Польща). 15 травня 1921 р. Фото: ЦДКФФА України імені Пшеничного

спрямовувалась більшість зв'язківців і старшин-організаторів, спрямовувались кошти і зброя. На території УСРР при підтримці ППШ формувалися координаційно-керівні органи антирадянської повстансько-підпільної боротьби. За участю його емісарів у Києві був створений Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет (ВЦПК) на чолі з українським старшиною І. Андрухом, скерованим в Україну ще наприкінці 1920 року. За дорученням ППШ він виконував координаційну роль у всеукраїнському масштабі, встановив зв'язки з повстанськими організаціями Київщини, Катеринославщини, Холодного Яру, Одеси тощо. Найвпливовішого партизанського ватажка підполковника Ю. Мордалевича Петлюра призначив командуючим 2-ю Повстанською групою. У червні 1921 року для проведення організаційно-оперативної роботи до Києва відрядили генерал-хорунжого В. Галкіна. На Поділлі, де діяли великі партизанські формування, рішенням Головного Отамана для оперативного керівництва повстанським рухом були відряджені отаман Карий (полковник Яворський) і отаман Вогонь (підполковник Горбалюк).

Тим часом в Україні тривала жорстока «воєнно-комуністична» політика вилучення хліба та інших продуктів методами офіційно скасованої продрозверстки з репресивними каральними акціями та із застосуванням військової сили. Ця політика породжувала масовий спротив. І. Срібняк, посилаючись на дані радянських джерел, пише, що протягом 1921 року на Україні діяло 464 партизанські загони з кількістю повстанців не менше 10 тис. [18, 82]. Орудували повстанці невеличкими групами, збираючись при потребі у великі з'єднання і розпускаючись, коли минала потреба, щоб легше було переховуватись. Повстанці відбивали обози з нагробованим майном і реквізованим хлібом, влаштували залізничні катастрофи, чинили атентати проти комісарів та більшовицьких активістів.

Велася робота для створення єдиного антирадянського фронту з іншими антира-

дянськими силами. Характерним у цьому відношенні є розвиток стосунків між ППШ і антирадянською російською організацією «Російський політичний комітет», очолюваною відомим діячем партії есерів Б. Савінковим. На його основі за підтримки іноземних держав була створена організація «Народний Союз захисту батьківщини і свободи», яку Б. Савінков намагався перетворити у всеросійський координаційний антирадянський центр, для чого уклав угоди з урядом УНР та ППШ, білоруськими національними організаціями, Кубанською радою і Донським козачим колом. Але погляди Б. Савінкова щодо долі української державності і сумніви щодо суверенітету майбутньої України не привели до справжньої координації дій з цією організацією. У листі Б. Савінкова до С. Петлюри йшлося про те, що його організація не може протягом місяця налагодити контакти з Ю. Тютюнником, не обізнана з планами повстанської роботи ППШ [4].

Таким чином, сформувався механізм підготовки та проведення операцій для повалення радянської влади, який включав: центральний апарат ППШ, органи управління партизансько-повстанськими формуваннями на території України, самі партизансько-повстанські загони та підпільні групи.

За попереднім планом початок повстання передбачався на 20 травня 1921 року. Але план не був реалізований, як вважають Б. Гудь та В. Голубко, очевидно, через суперечності з Російським евакуаційним Комітетом Б. Савінкова, збройні відділи якого мали підтримати наступ [9, 36].

На черговій нараді ППШ і польського командування, що відбулася 17 червня у Варшаві, обговорювався новий план повстання. Однак українсько-польські приготування стали відомі радянській розвідці, агентура якої проникла у ППШ. Уряд УСРР знову засипав польську сторону численними нотами протесту. Крім того, оволодівши даними ППШ про підпільну антибільшо-

вицьку мережу в Україні, ГПУ заарештувало і знищило майже весь склад кївського Центропвсткому та зліквідувало близько 6 тис. повстанських груп і загонів, що фактично заздалегідь прирекло майбутній похід на невдачу.

У серпні 1921 року у Каліші С. Петлюра провів військову нараду за участю командирів дивізій (1-ї – Вовка, 2-ї – Загородського, 3-ї – Удовиченка, 4-ї – Нельговського, 5-ї – Ніконіва, 6-ї – Безручка), на якій вирішили перенести повстання на пізніший час. За рішенням Головного Отамана фаза підготовки до походу мала завершитися до 1 вересня 1921 року.

Регулярно відбувалися спільні наради представників ППШ і польського генштабу з питань виступу. У стосунках з керівниками ППШ польські представники поводитися не завжди послідовно. У серпні 1921 року Ю. Тютюнник змушений був погрожувати прийняттям власного рішення про початок антирадянського повстання в Україні в разі подальших затримок виконання зобов'язань,

взятих на себе польською стороною. Він, навіть, віддав наказ бригаді Яковлева перейти 23 вересня 1921 року кордон в районі Коростеня–Тетерова, проте 21 вересня відмінив його, розпорядившись чекати дальших вказівок [5].

Втрачався час найвищого піднесення партизанського руху в Україні, яке припадало на липень 1921 року. За даними ППШ в цей час нараховувалось 42 великих партизанських загони. Серед них виділялися: загін Заболотного (район дій Ольвіополь – Балта), чисельністю – до 6000 багнетів і шабель, 6–8 гармат, кулемети; загін Струка (Коростень – Житомир – Козятин), до 3000 осіб; загін Брови (Новомосковськ – Павлоград), 3000 багнетів, 1000 шабель, 27 кулеметів, гармати; загін Мордалевича (Радомишльський повіт), до 1220 багнетів; формування Бондарчука, Завгороднього і Хмари (Черкащина), до 1200 багнетів; загін Удовиченка (Полтавщина), до 1000 багнетів; «Надбузька Повстанська дивізія» (Гайсинський і Уманський повіти), до 4000 багнетів і

*Старшини Кінного дивізіону Армії УНР. Вадовіце (Польща), 12 вересня 1921 р.
Фото: ЦДКФФА України імені Пишеничного*

шабель. Крім того, діяло повстанське з'єднання Н. Махна (до 30 тис. осіб), щоправда, воно не підлягало ППШ і дотримувалося власної тактики, а в серпні – зазнало поразки.

Діапазон дій повстанських формувань був надзвичайно широкий: бойові операції проти цілих з'єднань, окремих загонів і залог регулярної Червоної армії, диверсії на комунікаціях і засобах зв'язку, терористичні акти проти партійних і радянських працівників та активістів, зрив постачання продовольства з України, пропаганда і агітація, збір розвідувальної інформації.

Партизансько-підпільному рухові протидіяли регулярні війська Червоної армії та загони чекістів. Архівні документи фонду Міністерства закордонних справ УНР у ЦДАВО України містять дані, що на липень 1921 року у безпосередній близькості до польського кордону розташовувались сили противника чисельністю в 126000 багнетів і 22000 шабель. Кордонна охорона становила 15000 багнетів і 1000 шабель [36]. Ці більшовицькі війська здійснювали каральні акції щодо мирного населення. По селах проводилася мобілізація молоді до Червоної армії. Велася жорстока боротьба з дезертирством: ув'язнювались родини втікачів, конфісковувалося їхнє майно, спалювались оселі, спійманих втікачів розстрілювали. Певною мірою дезертири поповнювали партизанські формування.

Закінчення війни на фронтах дозволило більшовикам кинути на придушення повстанців значні сили радянських військ і органів держбезпеки, кращі частини на чолі з відомими воєначальниками – М. Фрунзе, В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським, О. Пархоменком. Міністерство закордонних справ УНР у донесенні-огляді Головному Отаманові від 10 вересня 1921 року інформувало: «Починаючи з середини серпня, большевицьке командування підводить безпосередньо під кордон (на відтинки Проксурів – Кам'янець – Могилів – Ямпіль – Бірзула) багато нових піших і кінних частин

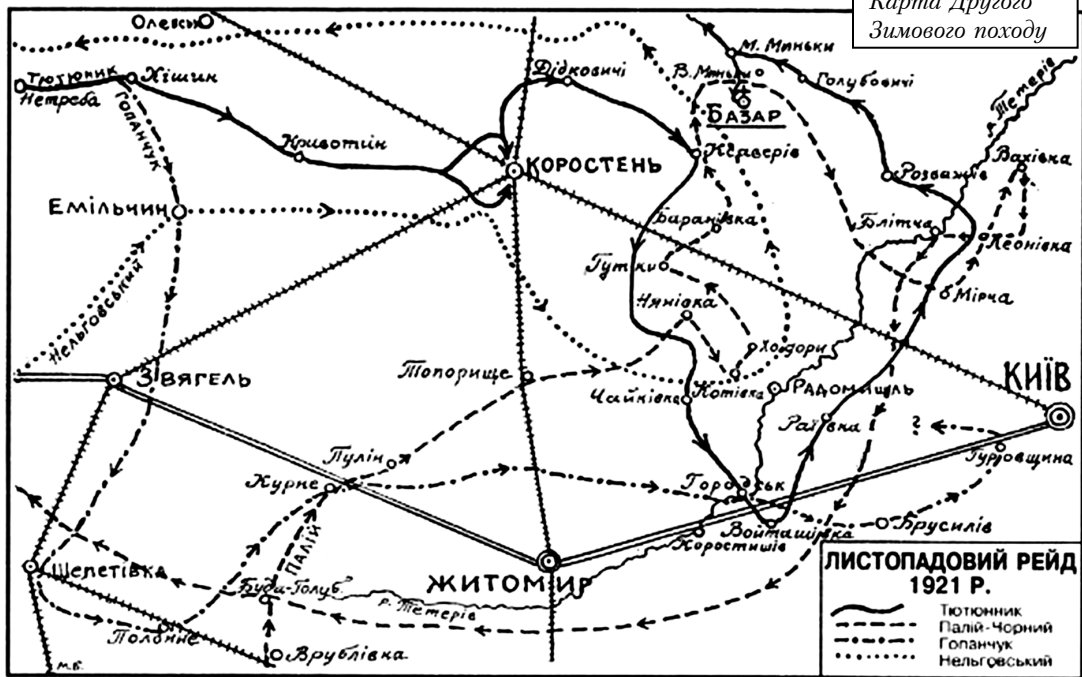
з відповідною кількістю артилерії і інших різних допомагаючих родів військ... Більшовицьке командування до бувшої раніше на Правобережжі в певному стратегічному угрупованні Червоної армії підтягує значні сили з Москви, Лівобережжя і Кавказу» [38].

За даними розвідки ППШ, які наводить П. Ващенко, у серпні 1921 року в УСРР дислокувалося щонайменше 14 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії, окрема прикордонна дивізія Київського військового округу (3 бригади), окремі технічні частини, авіапідрозділи, 23 бронепотяги тощо [7, 136]. Свої збройні формування мали органи внутрішніх справ і держбезпеки. Нарощуючи потужність ударів по повстансько-підпільному руху, вони нищили повстанські загони, викривали їх керівні органи та підпільні групи в містах. На початку осені більшість повстанських формувань було ліквідовано. Переважною їх формою стали невеликі маневрові загони, які нараховували кілька десятків осіб і діяли здебільшого у лісовій місцевості.

Дослідник Г. Бурнашов підрахував, що чекісти разом з частинами Червоної армії в 1921 року зліквідували: «бандитських» отаманів – 444, рядових – 29612. В боях з ними захоплено 5 гармат, 266 кулеметів, 8898 гвинтівок, 392 револьвери та 169 бомб. Важко уявити, – зазначає він, – щоб такою величезною кількістю зброї могли володіти «банди», які нараховували в своїх рядах десятки тисяч народних месників. Ні, це була всенародна боротьба за свою свободу, за незалежність своєї держави!» [6, 27–28].

Однак такий репресивний тиск відчутно ослабив повстанські сили. Рух антирадянського опору проявлявся здебільшого у розрізних нападах і диверсійних актах.

Як бачимо, загальна стратегічна ситуація в Україні на осінь 1921 року не сприяла вибуху збройного повстання, проте керівництво ППШ продовжувало розробляти плани та здійснювати комплекс заходів оперативно-стратегічного характеру щодо підготовки до широкого виступу проти радянської влади.

Побоюючись дати підставу для агресії з боку Радянської Росії на Польщу, польська сторона наполягала перенести осередок повстання подальше від польсько-радянського кордону в район Одеси – Ольвіополя і на Полтавщину. На практиці це означало, що повстанські групи, перетнувши польсько-радянський кордон, змушені будуть пробиватися з боями далеко на схід, втрачаючи зв'язок із базами постачання, що ще більше ускладнювало успіх їхньої акції. Причиною зволікання початку повстання були також протипольські настрої і загроза вибуху визвольного руху населення на зайнятих поляками українських землях. Очевидно, саме це підсилювало бажання поляків перенести центр повстання подальше на схід і стримувало підготовку війська до походу, а також стало головною причиною невиконання поляками зобов'язань щодо матеріального забезпечення рейду.

Суттєвою причиною цього був «внутрішній глибокий кризис Польщі – конфлікт Пілсудського з частиною Сейму» і «більшо-

вицька шалена агітація проти Пілсудського», про що писав Петлюра голові уряду П. Пилипчуку в листі від 11 листопада 1921 року [32]. Вдоволені територіальними придбаннями за рахунок українських земель, більшість польських політиків виступали за припинення будь-якої допомоги українській військовій еміграції.

Час для загального повстання було згаяно. Момент початку виступу залишався предметом дискусій. Так, 24–25 вересня у Львові, на нараді ППШ з представниками польського Генштабу, де розглядався хід підготовки до походу, польська сторона доводила, що рейд в Україну є бажаним, але не конечним. При цьому, поляки послалилися на несприятливу атмосферу в УСРР, викликану спадом повстанського руху, та незавершеність організаційних моментів походу. І все ж, як стверджує В. Верига, після заяви полковника О. Данильчука від імені Петлюри, що український Штаб хоче здійснити рейд в Україну за будь-яку ціну, нарада у Львові погодила дату виступу: по-

чаток рейду призначили на 10 жовтня 1921 року [8, 39–40].

Виявлені автором документи численних архівних фондів свідчать, що Петлюра турбувався про якісний і надійний склад частин, які формувалися для походу, безпосередньо впливав на його здійснення. Це засвідчують, насамперед, накази Головного Отамана, в яких викладено конкретні завдання, систему зв'язку і передачі наказів, взаємодії з повстанськими загонами, постанови уряду, розпорядження міністерствам, посольствам, дипломатичним місіям, його листи до державних і військових діячів тощо. Вони містять точні дані про сили повстанців: їх чисельність, місця дислокації та структуру, якої набув повстанський рух під керівництвом ППШ, відомості про структуру самого штабу, матеріали про розробку бойових завдань для частин армії УНР та для підпільних і партизанських угруповань на випадок рейду на територію радянської України і розгортання там широкого антирадянського повстання.

Отже, події розгорталися так. Незважаючи на сумніви щодо доцільності походу в осінньо-зимовий період, С. Петлюра вимагав від командування здійснення походу та вживав низку важливих заходів. Для підвищення боєздатності та переведення всіх дивізій на однаковий стан і забезпечення належного розгортання в майбутньому, наказом Головної Команди Військ УНР від 10 жовтня 1921 року (Ч. 59) Петлюра започатковує реорганізацію армії. Згідно з нею всі озброєні сухопутні сили УНР за характером своєї служби поділялися на польові, запасні і місцеві. Польові війська склалися з 6 дивізій, кожна дивізія — з 3 стрілецьких і 1 гарматної бригад, 1 кінного полку і 1 технічного куреня. Передбачено чіткі штати, згідно з якими за умов мобілізації всі ланки збільшувалися втриє, тобто армія могла розгорнутися у 18 дивізій [26].

Уже 13 жовтня для прискорення реорганізації армії Головний Отаман віддав наказ (Ч. 60): «негайно приступити до пере-

формування дивізій, для чого в кожній дивізії всі піші частини згорнути в одну бригаду 3-х курінного складу з захованням кадрів всіх окремих частин майбутньої повної дивізії по основній організації» [24].

Військове міністерство і Генеральний штаб провели роботу щодо відпрацювання штатів та планів розгортання армії (відповідно з наказами Головної Команди Ч. 59 і Ч. 60.) чисельністю від 150000 до 200000 багнетів [23]. Але ці наміри не довелося реалізувати.

На подальшій долі походу негативно позначився підписаний 7 жовтня 1921 року під тиском уряду РСФРР протокол між Польщею і Росією, відповідно з яким польська сторона зобов'язувалася роззброїти українські частини, що вже переміщувалися до польсько-радянського кордону, та вислати за межі Польщі С. Петлюру, а також Б. Савінкова та білоруського генерала С. Булак-Балаховича, які згідно з планом повстання мали одночасно здійснити російсько-білоруський рейд. Тільки завдяки прихильному ставленню офіцерів польського Генштабу, які попередили про це Тютюнника, вдалося обминути польські війська, які повинні були роззброїти українське військо. Долаючи перепони, повстанці зосереджувалися поблизу кордону в районі Рівного. Дані, що наводяться радянськими істориками, начебто «всього до польсько-українського кордону було підтягнуто до 7 тис. бійців армії УНР» [1, 165], не знаходять підтвердження. А поляки зобов'язувалися забезпечити зброєю та амуніцією тільки 2 тис. осіб і зосереджувати більшу кількість вояків ППШ не мав підстав.

Польське керівництво фактично відмовувалось від відкритої підтримки українських повстанців на своїй території, боячись спричинити цим нову польсько-радянську війну. Відділи Тютюнника були забезпечені зброєю і набоями лише на 50 відсотків. Украй не вистачало одягу і взуття.

Дата загального виступу неодноразово відкладалась. Викладені вище обставини, особливо невиконання поляками зобов'язань

щодо матеріального забезпечення рейду, показують, наскільки безпідставними є звинувачення в цьому Ю. Тютюнника, як це робить Я. Тинченко: «Тютюнник, підпорядковуючись С. Петлюрі, насправді вів свою політику...» [19, 13]. Про «тенденцію Тютюнника відсепаруватися від Петлюри і його загравання з правими колами» також заявляв у свій час І. Мазепа [12, 100]. Однак його розмірковування були оперті на чутки, не підтверджені будь-яким документом.

Така позиція викликає заперечення тим більше, що офіційно Ю. Тютюнник став командуючим Повстанською армією тільки 23 жовтня 1921 року, про що свідчить організаційний наказ Ч. 1: «По наказу Головного Отамана цього числа я вступаю в командування Повстанською Армією України. Генерал-хорунжий Тютюнник» [42]. Усі командуючі групами та райони в Україні переходили з підпорядкування Головному Отаманові в розпорядження Ю. Тютюнника. Начальником штабу армії був призначений полковник Отмарштайн.

25 жовтня 1921 року з нагоди початку походу Петлюра послав Ю. Тютюннику листа такого змісту: «п. Генерале! Виражаючи Вас, Повстансько-Партизанський Штаб та старшин і козаків на велику справу звільнення Батьківщини нашої від московського ворога, від щирого серця хочу побажати успіху в тій тяжкій боротьбі, яку прийдеться провадити на Україні. Прошу передати старшинам і козакам мій привіт, а при розпочатті справи з'ясувати їм всю історичну вагу та патріотичне значіння того великого акту самопосягати, який вони виявляють, вирушаючи в Україну, щоб від ворогів її звільнити та розпочати працю для національно-державної відбудови її. Щастя Боже і Вам і всім старшинам і козакам, що вирушають в далеку та тяжку дорогу, успіху і слави на добро і щастя нашої Батьківщині» [40].

Ю. Тютюнник із Штабом виїхав зі Львова до Рівного тільки 29 жовтня. 2 листопада 1921 року з Балашівки, що біля само-

го польсько-радянського кордону, він доповідав Петлюрі: «До п. Головного Отамана! Подільський загін (під командуванням підполковника Палія) 700 чол. (мав бути кінний), 200 рушниць, 10000 набоїв, 5 кулеметів, 4 стрічки з набоями і 5 без набоїв, з 25 на 26 – перейшов Збруч (лише 12 кінних). 27 – занято Кам'янець-Подільський і Проскурів. Волинський загін генерал-хорунжого Янченка разом з штабом генерала Тютюнника 900 козаків, 417 рушниць, набоїв 70000, 32 кулемети з набоями і стрічками, 30 шабель, 15 списів, 500 ручних гранат. 35 % роззуті (босі), 50 % без шинелей, одяг решти козаків старий і подертий. Великий брак відчуваємо в білизні. Від 1-ї повстанської групи Гулого донесень не поступило. Тютюнник» [41].

Незважаючи на те, що польська сторона не надала необхідної кількості обіцяних коней, озброєння та спорядження, що в умовах ранньої зими лише половина козаків була відповідно взута та одягнена, похід все-таки розпочався. Згідно з планом виступило три групи: Волинська – головна, під безпосереднім командуванням Ю. Тютюнника, Подільська – під командуванням підполковника М. Палія; Бессарабська – генерала А. Гулого-Гуленка, яка була ще в стадії формування. За версією В. Вериги, загалом вони нараховували до 1500 осіб [8, 44].

Як підтверджують численні документи і матеріали фонду Народного комісаріату закордонних справ УРСР (Ф. 4) ЦДАВО України, радянське керівництво було детально поінформоване про підготовку рейду і теж провело відповідні заходи. 10 листопада ВУЦВК прийняв постанову, згідно з якою «Волинська, Подільська, Київська і Одеська губернії оголошувалися на положенні, загрожуючому бандитизмом зі всіма витікаючими наслідками» [39]. ВУЦВК ставив перед частинами Червоної армії завдання ліквідувати наступ. На підкріплення місцевих гарнізонів були кинуті війська 9-ї Кримської кавалерійської та 44-ї і 45-ї стрілецьких дивізій.

Віднайдені у фонді Канцелярії Директорії УНР ЦДАВО України документи спростовують твердження щодо непоінформованості Петлюри про похід, його відстороненості від справ тощо. Так, 11 листопада 1921 року він пише голові уряду П. Пилипчуку: «отримав відомості акції Гулого в районі Дністра» [32]. 12 листопада Петлюра повідомляє голову уряду: «із цілком певних джерел (наочного свідка) можна установити, що отряд Палія не розбитий, а розділився на дві половини, які виконують своє призначення» [33]. Йому ж 15 листопада 1921 року Петлюра повідомляє: «Про відомості (невтішні) з України про похід... Треба тільки нам зрозуміти обов'язки, що історично падають на наші слабі плечі: праці підготовчої побільше, не розділятися, не загострювати відносини, а купчитись, уникати і полагоджувати тертя!» [31].

Наявні історіографічні та архівні джерела тепер дають змогу досить детально відтворити перебіг подій походу. У даній статті автор не ставить за мету розглядати сам рейд трьох повстанських груп та двох окремих загонів, що на сьогодні висвітлено вже багатьма дослідниками.

Похід закінчився трагічно і не приніс очікуваних результатів. Намір підняти загальноукраїнське збройне повстання закінчився невдачею. Перша спроба проаналізувати причини невдачі рейду була зроблена в донесенні ППШ від 20 грудня 1921 року. У цьому документі, віднайденому автором у фонді Міністерства внутрішніх справ УНР ЦДАВО України, відзначалося, що поразка сталася через слабку підготовку до походу, погане його матеріальне забезпечення, наявність у його підрозділах більшовицьких агентів, відсутність організованої систематичної розвідки та належного керування бойовими діями [27].

В офіційних документах та спогадах учасників походу, окрім цих причин, відзначається зволікання з його початком, наявність в Україні значних більшовицьких сил, які репресивними ліквідаційними за-

ходами підірвали повстанський рух. На заваді стала непослідовність та роздвоєність політики Польщі щодо походу, на допомогу і підтримку якої змушений був орієнтуватись уряд УНР, однак він не отримав ні відповідної кількості зброї, ні військового спорядження.

І. Мазепа, Н. Полонська-Василенко, О. Субтельний та інші перші дослідники причинами поразки походу також називали загальну втомленість селянства від війн, червоний терор, поширення голоду, припинення політики військового комунізму та проголошення нової економічної політики, початок так званої «українізації», советофільські настрої – все, що призводило до звуження соціальної бази партизансько-повстанського руху.

Важливою причиною поразки, на думку автора, стала повна поінформованість радянської сторони про приготування і всі плани походу, структуру військ, матеріальні і людські ресурси, тощо через агентів, що перебували в ППШ, а також у близькому оточенні не тільки Ю. Тютюнника, а й самого С. Петлюри. Ще І. Мазепа стверджував, що «в самому штабі Тютюнника були большевицькі агенти, як наприклад підполковник Снігірив, сотник Заярний та ін., що були відповідальними співробітниками Тютюнника: Снігірив керував оперативним відділом в повстанському штабі, а Заярний був державним інспектором при Київській групі, на чолі якої стояв Тютюнник» [12, 101].

Безпосередні учасники рейду вказують іще на одну причину – надмірну амбітність, честолюбство і самовпевненість Ю. Тютюнника, які спричинили серйозні тактичні помилки. Так, О. Шпилинський вважав, що «генерал Тютюнник переоцінив інформаційні вісті з України й не зважив, що безоглядний масовий червоний терор, який лютував цілий рік, мусив, зрештою, ослабити активність місцевого населення і що успіх загального повстання мусив обумовлятися не надією на першу широку допомогу з боку населення, але першими бойовими успіхами

Повстанчої Армії» [43, 114]. Найбільше вірогідно, що відомості, які надходили до штабу Ю. Тютюнника і, мабуть, від агентури ВУНК, збільшого були фальшивими, а їх належна перевірка не проводилась. Про вплив ВУНК на Ю. Тютюнника стверджує також С. Мечник, відзначаючи, що чекісти докладно вивчили психологію начальника ППШ і грали на його амбіціях [13, 195–196]. Відсутність критичного підходу до вибору людей, який здійснювався за ознакою особистої відданості, про самозакоханість, не-

ршучість у прийнятті рішень — такі риси генерала Ю. Тютюнника відзначає також учасник походу В. Яновський [44, 129–130].

Видається, що ці і подібні закиди не є безпідставними, хоча, з огляду на вищевикладені в даній статті військово-політичні обставини, вони не є визначальними. Беззаперечно і те, що проблеми Другого Зимового походу Армії УНР вимагають подальшого уважного вивчення і чекають своїх дослідників.

ДЖЕРЕЛА

1. Антисоветская интервенция и ее крах. Сборник документов. — М. : Политиздат, 1987.
2. Бібліотека Народова у Варшаві: Фонд Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Спр. 68863. — Арк. 17.
3. Бібліотека Народова у Варшаві: Фонд Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Спр. 68868. — Арк. 515.
4. Бібліотека Народова у Варшаві: Фонд Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Спр. 68754. — Арк. 94-99.
5. Бібліотека Народова у Варшаві: Фонд Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — Спр. 68848. — Арк. 892.
6. Бурнашов Г. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник. Чекістська «Справа № 39». — Івано-Франківськ, 1996.
7. Ващенко П. До рейду 1921 року // Другий Зимовий похід. — К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995.
8. Верига В. Листопадовий рейд. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1995.
9. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До гегези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. — Львів : Українські технології, 1997.
10. Доценко О. Заповіт Головного Отамана Симона Петлюри (в 10-ті роковини його трагічної смерті) // Календар «Дніпро». — Львів, 1936.
11. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина : У 10 т. / Гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. — Т. 1. — Париж-Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1955–1984.
12. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921. — Т. 3. Пльсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. — Прага : Прометей, 1943.
13. Мечник С. Від оприччини до КГБ: духовність московського імперіалізму. — Мюнхен : Українське вид-во, 1981.
14. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. / Упорядник В. Сергійчук. — Т. 3. — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1999.
15. Симон Петлюра. Статті, листи, документи... — Т. 1. — Нью-Йорк : УВАН у США, 1956.
16. Симон Петлюра. Статті, листи, документи... — Т. 2. — Нью-Йорк : УВАН у США — Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, 1979.
17. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). — К. : Вид. дім «Альтернативи», 1998.
18. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армії УНР у 1921–1923 рр. — Торонто, 1997.
19. Тинченко Я. Останній бій генерала // Академія (Київ). — 1995. — Ч. 2.

20. Українська революція: Документи 1919–1921 / Під ред. Гунчака Т. – Нью-Йорк, 1984.
21. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 165. – Арк. 223.
22. ЦДАВО України: – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 20–а. – Арк. 3–4.
23. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 264. – Арк. 89.
24. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 212–213.
25. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 10.
26. ЦДАВО України: – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 91. – Арк. 204–207.
27. ЦДАВО України: – Ф. 1092. – Оп. 2. Спр. 831. – Арк. 3–5.
28. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 70.
29. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 72–73.
30. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 75.
31. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 133–134.
32. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 127.
33. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. Арк. 131–132.
34. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 46–50.
35. ЦДАВО України: – Ф. 1429. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 127.
36. ЦДАВО України: – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 420. – Арк. 52.
37. ЦДАВО України: – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 490. – Арк. 82–87.
38. ЦДАВО України: – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 8.
39. ЦДАВО України: – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 205.
40. ЦДАВО України: – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 26.
41. ЦДАВО України: – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 35–36.
42. ЦДАВО України: – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 25.
43. Шпилинський О. Базар (1921-1931). // За Державність. 36. 3. – Каліш, 1933. – С. 54–69.
44. Яновський. За Україну, за її волю. // Другий Зимовий похід. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995.